Geçiş Dönemi Adaleti (GDA) Nedir ve Neden Önemlidir: Arjantin'deki GDA Süreci ve Türkiye için Öneriler

written by Ozan Acar | 30 Eylül 2022

Bu yazıda "Transitional Justice and Memory: A Case Study of Argentina" isimli yüksek lisans tezimde ele aldığım Geçiş Dönemi Adaleti üzerine kuramsal bir tartışma yapacağım, akabinde Arjantin'de gerçekleşen Geçiş Dönemi Adaleti (GDA) sürecini, bu bağlamda Plaza de Mayo Anneleri'nin bu süreçteki önemini, benzer bir oluşum olarak da Cumartesi Anneleri'nin Türkiye bağlamındaki rolüne kısaca değineceğim.

Son zamanların en çok dikkat çeken gelişmelerden biri CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun "Helalleşme" çağrısı olmuştur. Her ne kadar "helalleşmek" literatürde geçmese de Sayın Kılıçdaroğlu burada uzlaşmaktan, hatta sınırlı bir ölçüde geçmiş ile yüzleşmekten bahsediyor olsa gerek. Kılıçdaroğlu'nun bunu yaparken ihtiyatlı davrandığının altını çizmek lazım. "Helalleşme" çağrıları sonrasında ortaya atılan "geçiş dönemi" kavramı ve bu bağlamda kurgulanan gelecek senaryolarını ele alırken dünya pratiklerine bakmakta fayda vardır. Her ülkenin deneyimleri kendine has olmakla beraber birbirine benzeyen örüntüler de ortaya çıkmaktadır. Bu örüntüler ve çıkarılan dersler çetrefil süreçleri algılamamızı kolaylaştırabilir, hatta siyasi pragmatizmi ve safi ideolojik unsurları tanımlamamızı mümkün kılabilir.

"Helalleşmek" kavramı hukuk ve siyaset bilimi literatürlerinde çoğu zaman "Geçiş Dönemi Adaleti"

(GDA) bağlamında ele alınmaktadır. İsminden de çıkarılacağı gibi Geçiş Dönemi Adaleti, bir siyasi yönetimin kendisinden önce gelen ve ağır insan hakları ihlalleri gerçekleştiren geçmiş rejim(ler) ile yüzleşme şeklidir. GDA süreçlerinin temel amacı söz konusu toplumlar için sürdürülebilir bir gelecek inşa etmektir[1], bu geleceğin nasıl inşa edildiği ise sürecin içinde bulunduğu şartlarla alakalıdır. Bu bağlamda GDA süreçlerinin önemli bir unsuru eski rejimlerin gerçekleştirdiği hukuk dışı uygulamalar, insan hakları ihlalleri gibi kanayan yaralarla yüzleşmek ve mağdurlar için adalet sağlayarak toplumsal barış tesis etmektir. GDA bu yüzden geçmiş ile doğrudan bağlantılıdır; bir yandan da geçmiş ile olan ilişkisi ortak bir gelecek inşa etme kaygısı taşır.

GDA süreçlerinde "geçmiş ile yüzleşmek" eski rejimlerin gerçekleştiği hak ihlalleri karşısında hukuki süreçler başlatmak ve failleri cezalandırmak ile ilgilenmektedir. Bu yüzden GDA süreçlerinde sık sık yüksek profilli, basının ve kamunun ilgisini çeken mahkeme duruşmaları görürüz. Bu davalar genelde eski rejimin önde gelen figürlerine odaklanmakta, "sistemik" yani bir bütün olarak müesses nizama sirayet etmiş unsurları göz ardı ederek ilerler. Kurumlardan ziyade kişilerin hesap verdiği süreçler başlı başına sorunludur çünkü şiddete neden olan yapısal nedenler göz ardı edilmektedir. Ayrıca eski rejimin icra ettiği şiddet, hukuk dışı pratikler ve insan hakları ihlalleri, söz konusu toplumun doğrudan olmasa da zımni iradesi dâhilinde gerçekleşir. Bir başka deyişle şiddet olaylarına tanıklık eden bir ülkede düzen ve nizam darbe yoluyla tesis ediliyorsa, o ülkenin halkı bu darbeye bir çözüm olarak sıcak bakabilir hatta bunu onaylayabilir. Devleti yönetmeye başlayan askeri rejim de devlet kurumları aracılığıyla kendi gücünü ve meşruiyetini tahkim etmek için halk arasında rıza üretmeye odaklanır. Bu vesileyle de rejimin egemenliği sadece cebirle değil, düşünceyle ve rıza üretmek ile de muhafaza edilir.

Bu tür sistemlerde şiddet mağdurlarını halkın tamamı olarak görmek yanlış olur. Tam tersine, GDA süreçlerine daha yakından bakıldığında hak ihlallerinin ve şiddetin çoğu zaman belli bir kesimi hedef aldığını görürüz. Mağdur kitlelerin ve kimliklerin de çoğu zaman şiddeti icra eden eski rejim tarafından düşman addedildiği, toplumun da bunu kabullendiğini görürüz. Bu kabullenme halk tarafından olağanüstü durumlarda gerçekleşen, nahoş ama milli güvenlik açısından gerekli olan eylemler olarak yorumlanır. Geçmişe dönük bakıldığında bu olağanüstü durumların, milli güvenlik kaygılarının rejim tarafından üretilen tehlikeler olduğu ve kendi gücünü sağlamlaştırmak için kullandığını görürüz.

GDA süreçlerinde geçmişe dair resmi anlatıların yeniden yorumlanması genelde yargılama süreçlerinde ortaya çıkmaktadır ve yeni bir "resmi hakikat"in tesis edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu resmi hakikatin sınırlarını yeni kurulan siyasi sistem belirlemektedir. Bu alanda çalışan bazı araştırmacılar, mağdurların geçmişte inkâr edilen anlatılarını siyasi alanda dile getirmelerine "hafıza siyaseti"[2] demektedir. Hakikat veya gerçeklik gibi kelimelerin yoruma açık olması bu süreçleri zorlu kılmaktadır. Hatta bu tür durumlarda hakikat ve gerçeklik GDA sürecine dâhil olan aktörler için bir mücadele alanı haline gelmektedir. Bu tür durumlarda hafıza, hakikat, adalet gibi kavramlar iç içe geçmekte, birbirlerini farklı kılan unsurlar bulanıklaşmaktadır. Nitekim "Geçmişte ne oldu?" sorusunun cevabı adalet mücadelesinin özünü tanımlamaya başlar[3]. GDA süreçlerini yöneten siyasi elitlerin işin bu boyutunu göz ardı ettiğini söyleyebiliriz. GDA'nın adalet sağlamakla doğrudan ilgili olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bunun önemli bir eksiklik olduğunu da iddia edebiliriz. Nitekim düzen, nizam ve medeniyeti bütüncül kılan unsurların yıkılması; şiddetin ortaya çıkmasına neden olan toplumsal çatışmaların ve bu olayların nasıl yorumlandığı, o toplumun nasıl bir gelecek inşa edebileceğini doğrudan ilgilendirmekte, hatta sınırlarını çizmektedir.

Hafızayı siyasallaştırmak ve hafıza çalışmaları GDA süreçlerine konu olan aktörleri ve sürecin ne derece adalet odaklı ilerlediğini anlamak için de önemli araçlardır. Bir topluluğun geçmişe yüklediği anlamı çözümlemek, GDA sürecini işleten yeni siyasi rejimin geçmiş rejim ile gerçekten bir kopuş teşkil edip etmediğini görünür kılabilmektedir. Bir başka deyişle "hafıza", eski rejimin meşruluğunu

aldığı unsurların yeni rejimdeki kalıntılarını veya "tortularını" görünür kılar[4]. GDA süreçlerine eleştirel yaklaşanlar, GDA'nın toplum geneline yayılmış katılımcı süreçler olmaktansa, siyasilerin ve devlet mekanizmasına nüfuz etmiş güç unsularının beka kaygıları doğrultusunda gerçekleştiğini öne sürmektedir. Bu yüzden "Geçmişte ne oldu?" sorusunun cevabı sadece sosyal alanda gerçekleşen "sözel müsabakalar" olarak değil, siyasi elitler ve güç rejimleri tarafından cevaplandırılmaktadır. Hatta GDA süreçlerinin istikametini siyasi elitler ve güç rejimlerinin belirlediğini de iddia edebiliriz. Bunu göz önünde bulundurarak, GDA üzerine çalışan bazı araştırmacılar insan hakları söyleminin mağdur anlatılarını bazen tek boyutlu kıldığını, mağdurların hedef gösterilmelerinin asıl sebeplerini bulanıklaştırdığını iddia etmektedir[5]. Bu da şiddete konu olan asıl unsurların tartışılmamasına, hatta yeni rejimde şekil değiştirerek devam etmesine neden olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsedilen kuramsal tartışmanın bir somut örneği Arjantin'deki Geçiş Dönemi Adaleti sürecidir. Arjantin'de gerçekleşen GDA süreci 1976-1983 yıllarındaki El Proceso (Ulusal Yeniden Yapılanma Süreci) adındaki askeri cuntayı muhatap almıştır. Arjantin'in tarihi boyunca askeri darbelere maruz kaldığı, kayda değer bir askeri yönetim geçmişi olduğunu ifade etmek bu bağlamda önemlidir. Nitekim 1976 yılında gerçekleştirilen darbe geniş halk kitleleri tarafından kabul görmüş, sağ-sol gruplar arasındaki şiddet sarmalına bir çözüm getirmiş olarak algılanmıştır.

Arjantin'in bu dönemini diğer askeri darbelerden farklı kılan unsur "desaparecidos" yani "zorla kaybetme" vakalarının çokluğudur. Terim olarak "zorla kaybetme" ifadesi, hukuk dışı yöntemlerle sivil kişilerin kendi rızaları ihlal edilerek alı konmaları, varlıklarına dair hiçbir iz bırakmadan bu insanların infaz edilmesi anlamına gelmektedir. Zorla kaybetmelerin Arjantin ordusu tarafından ciddi bir ön hazırlık ile sistematik bir şekilde gerçekleştirildiğini görüyoruz[6]. Öyle ki zorla kaybedilenlerin götürüldüğü ve gizli bir "gözaltı merkezi" işlevi gören deniz astsubayı okulu, Arjantin'in Auschwitz'i olarak anılmaktadır. El Proceso boyunca Arjantin'in dört bir yanında bunun gibi onlarca gizli gözaltı merkezi bulunmaktaydı. Ayrıca zorla kaybetmeler askeri cunta tarafından istikrarlı bir şekilde inkâr edilmiştir.

Arjantin'de yaşanan zorla kaybetmeleri görünür kılan ilk ve en etkili gruplardan biri Plaza de Mayo Anneleri'dir. Plaza de Mayo Anneleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, zorla kaybedilen insanların annelerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır ve isimlerini Buenos Aires'in merkezinde bulunan "Mayıs Meydanı"ndan almaktadır. Hem cunta dönemi hem de cunta sonrasında muazzam bir cesaret ve dirençle Arjantin'deki zorla kaybetmelerin faillerinin yargılanması için uğraşmış, bu yüzden de Arjantin'in GDA sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Plaza de Mayo Anneleri'nin cesaretleri dışında, siyasal alandaki etkilerini daha iyi anlamak için biraz Arjantin'deki GDA sürecinden bahsetmek lazım.

Arjantin'deki GDA sürecini Raul Alfonsín hükümeti yürütmüştür. Bu sürecin önemli bir unsuru hakikat komisyonu olan CONADEP ve yazdığı Nunca Más (Bir daha asla!) raporudur. Bu rapordaki bilgiler "Cuntaların Mahkemeleri" diye adlandırılan ve generallerinin yargılandığı duruşmalarda kullanılmıştır, hatta GDA süreciyle neredeyse eş anlamlı tutulmuştur. CONADEP raporuna göre zorla kaybedilen insan sayısı 8,960'tan fazladır, fakat Plaza de Mayo Anneleri gibi insan hakları grupları bu sayının 30,000 insandan fazla olduğunu iddia etmektedir. Plaza de Mayo Anneleri, CONADEP'le bu yüzden işbirliği yapmayı da reddetmiştir, komisyonun hukuk yollarını tıkmaya vesile olacağını düşünerek geçmişi "gömmek" gibi sonuç doğuracağını düşünmüşlerdir. Alfonsín hükümetinin ve genel olarak halkın da insan hakları örgütlerine mesafeli ve kuşkucu yaklaşmaları da sivil toplumun GDA sürecindeki rolünü kısıtlamıştır. Raul Alfonsín GDA sürecini "iki şeytan" yani askeri cunta ve solcu örgütlerin şiddetine alternatif tek yol olarak konumlandırmıştır, üretilen resmi anlatı veya tarihsel gerçek de bu ikili tutum içine kıstırılmıştır. Hâlbuki daha yakından incelendiğinde solcu grupların eylemlerinin darbenin gerçekleştiği 1976 yılında kayda değer ölçüde azaldığını görüyoruz, araştırmacılar cuntanın düşman üreterek kendi egemenliğini tahkim ettiğini iddia etmektedir[7].

Dolayısıyla Alfonsín hükümetinin resmi anlatısına konu olan “iki şeytan” analojisi tarihsel bir gerçekliğe dayanmaktan ziyade siyasi pragmatizm unsurları içerir. Bu yüzden de “Geçmişte ne oldu?” sorusunun cevabını mağdurların değil, siyasi elitlerin verdiğini söyleyebiliriz.

Plaza de Mayo Anneleri bu bağlamda bir “hafıza topluluğu”[8] olarak Arjantin’in hem GDA sürecinde hem de sonrasında önemli bir rol oynamıştır. Plaza de Mayo Anneleri Alfonsín hükümetinin devlet bekası ve milli çıkar gibi bahanelerinin karşısında durmuş, daha kapsayıcı ve katılımcı bir demokrasi için mücadele etmişlerdir[9]. Her ne kadar başlangıçta zorla kaybetmeleri görünür kılmak, faillerin cezalandırılması için hareket geçmiş olsalar da Plaza de Mayo Anneleri’nin GDA süreci ve sonrasında Arjantin toplumunu doğrudan ilgilendiren konularda “demos” yani halkın katılımını arttıracak taleplerde bulunduğunu ve bu bağlamda gösterilerini düzenlediğini söyleyebiliriz. Bir hafıza topluluğu olarak da Plaza de Mayo Anneleri, eski rejimdeki unsurların yeni rejimdeki tortularını görmemizi sağlıyorlar. Malum, Alfonsín geçiş dönemi rejiminde zorla kaybetmelerin daha çok araştırması gerektiği talepleri kendilerinin “Las Locas” yani “deli kadınlar” olarak yaftalanmalarına sebep olmuştur. Plaza de Mayo Anneleri’nin cezasızlık karşısındaki tutumlarının sistemik adalet talebi olduğunun altını çizmek gerekir. Nitekim Alfonsín sonrası gelen Menem hükümeti, ceza alan generaller ve diğer siyasi aktörler için af çıkarmıştır. Bundan yola çıkarak da cezasızlığın belli bir döneme ait olmadığı, istikrarlı bir sorun olduğunu görebiliriz. Arjantin örneği GDA sürecinin mağdurları hak öznesi haline getirmekten ziyade yeni rejimin meşrulaştırılmasında nesne haline getirilmek istendiğini söyleyebiliriz. Bir bağlamda Plaza de Mayo Anneleri hepimizin geçmişi daha iyi görmesini sağlıyor.

Son zamanlardaki “helalleşme” çağrılarını ele alırken Arjantin deneyimden çıkarılacak önemli dersler olduğuna inanıyorum. Bunların başında, mağdurların ve kendilerini temsil eden sivil toplum örgütlerinin olası bir GDA süreci dışında bırakılmaması gelmektedir. Alandaki bazı çalışanlar Türkiye’de bir GDA süreci olduğunu fakat bunun “rejim konsolidasyonu” yani yönetimin iktidarını güçlendirmek için harekete geçirdiği bir süreç olduğunu iddia etmektedir[10]. Bunun ideolojik unsurları keskindir, dolayısıyla tanımlamakta zorluk çekmiyoruz. Fakat ortaya yeni çıkan “helalleşme” söyleminin, özellikle sosyal demokrasi kaygısı güden çevrelere hitap etmesi açısından sorunlu bir yanı olduğunu düşünüyorum. Bu sorunlu yanı en görünür kılan, tıpkı Plaza de Mayo Anneleri gibi, Cumartesi Anneleri’dir. Cumartesi Anneleri, Türkiye’de gözaltında kayıp, zorla kaybetmeler ve faili meçhul cinayetleri işleyen faillerinin yargılanması için 1995 yılından beri İstiklal Caddesi’nde cumartesi günleri toplanmaktadırlar. Her ne kadar Gazi Mahallesi Olayları ve akabinde Hasan Ocak’ın gözaltında kaybedilmesi sonrası başlasa da bu hareket 12 Eylül darbesine kadar uzanan hukuk dışı pratiklere de odaklanmaktadır. Bir başka deyişle, Cumartesi Anneleri Türkiye’de bu hukuk dışı uygulamaları görünür kılan yegâne oluşumlardan biridir. Bu alanda üretilen akademik çalışmalar sınırlıdır[11] fakat aynı yere işaret etmektedir: Zorla kaybetmelerin mağdurlarının toplumun belli bir kesiminden ve kimlikten geldiği, kayda değer bir kesimin sadece sivil alanda faal olan siyasi aktörlerden oluştuğudur. “Helalleşme” çağrısını en sorunlu kılan husus ise bu hukuk dışı pratikleri gerçekleştiren güç rejimi için cezasızlık devam edecek midir, yoksa hesabı sorulacak mıdır? Geçmiş yönetim(ler)den gerçek bir kopuş olacak mı yoksa müesses nizam şekil değiştirerek egemenliğini yeniden mi inşa edecektir?

Bu soruların net cevapları olmamakla birlikte bu alanda çalışan sivil toplum örgütlerine büyük bir görev düşmektedir. “Geçmişte ne oldu?” sorusunun cevabı sadece siyasi alandaki elitlere bırakılmamalıdır. Öteki türlü Geçiş Dönemi Adaleti sadece bir geçiş ile sınırlı kalıp, geçmişten bir kopuş teşkil etmeyecektir. Ortak bir geleceğin inşası için Cumartesi Anneleri’nin ne söylediği, Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzleşmesi gerektiği her şeyi içinde barındırıyor. Ancak bu gerçeklerle yüzleşerek meşruluğunu halktan alan bir cumhuriyet olabiliriz.

[1] Teitel, Ruti G. Transitional justice. Oxford University Press on Demand, 2000.

[2] de Brito, Alexandra Barahona. "Transitional justice and memory: Exploring perspectives." South European Society and Politics 15.3, 2010: 359-376.

[3] Jeline, Elizabeth. State repression and the labors of memory. U of Minnesota Press, 2003.

[4] Lorenzini, Daniele. "What is a 'Regime of Truth'?" Le Foucaldien, 2015.

[5] Wilke, Christiane. "Staging Violence, Staging Identities: Identity Politics." In Identities in transition: Challenges for transitional justice in divided societies, by Paige, ed Arthur, 118-149. Cambridge University Press, 2010.

[6] Marchak, M. Patricia, and William Marchak. God's assassins: state terrorism in Argentina in the 1970s. McGill-Queen's Press-MQUP, 1999.

[7] Feitlowitz, Marguerite. A lexicon of terror: Argentina and the legacies of torture, revised and updated with a new epilogue. Oxford University Press, 2011.

[8]"Mnemonic group" olarak geçmektedir.

[9] Bouvard, Marguerite Guzman. Revolutionizing motherhood: The mothers of the Plaza de Mayo. Rowman & Littlefield, 1994.

[10] Mihr, Anja. "Regime consolidation through transitional justice in Europe: The cases of Germany, Spain and Turkey." International Journal of Transitional Justice 11.1 (2017): 113-131.

[11] Alpkaya, Gökçen. "'KAYIP' LAR SORUNU VE TÜRKİYE." Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 50.03. Ahiska, Meltem. "Counter-movement, space and politics: how the saturday mothers of Turkey make enforced disappearances visible." Space and the Memories of Violence. Palgrave Macmillan, London, 2014. 162-175".

Blog sayfasında yer alan yazıların ve yayınların tüm hakları saklıdır. Blog yazıları yalnızca kaynağı gösterilerek kullanılabilir. Sayfada yayınlanan yazıların içeriği yazarın kendi sorumluluğu olup DEMOS'un herhangi bir hukuki ve/veya cezai sorumluluğu bulunmamaktadır.